

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

UOT 372.8

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

<https://orcid.org/0000-0002-8918-7216>

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).113-116](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).113-116)

E-mail: sevil-hesnova57@mail.ru

DİLİN QRAMMATİK İMKANLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sevil Mirgasan İsaeva

Lecturer of Mingachevir State University

IMPORTANCE OF USING GRAMMATICAL POSSIBILITIES OF LANGUAGE

Севиль Миргасан гызы Исаева

преподаватель Мингечевирского Государственного Университета

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЯЗЫКА

Xülasə. Təlim prosesində istifadə edilən metodlar müəllim tərəfindən həyata keçirilir. Təlimin səmərəli olması təlim metodunun düzgün seçilməsindən, tətbiq edilməsindən, eləcə də öyrənənlərin bilik, bacarıq və vərdişlərindən asılıdır. Müvafiq metodların tətbiqi ilə öyrənilən nəzəri metodlar öyrənənlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların müxtəlif idraki və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir.

Məqalədə təlim metodları pedaqoji prosesdə dilimizin fonetik, leksik-semantik imkanlarından istifadənin əsas amili kimi təhlil olunur.

Açar sözlər: *pedaqoji proses, pedaqoji texnologiya, öyrənmə, müvafiq metodların tətbiqi, dilin fonetik, leksik imkanlarından istifadə, nitqin zənginləşdirilməsi*

Abstract. The methods used in the training process are implemented by the teacher. The effectiveness of training depends on the correct choice and application of the training method, as well as the knowledge, skills and habits of the learners. Theoretical methods learned through the application of appropriate methods are a system of work that combines their various cognitive and practical activities to be understood by learners.

The article analyzes teaching methods as a key factor in the use of phonetic, lexical and semantic capabilities of our language in the pedagogical process.

Key words: *Pedagogical process, pedagogical technology, learning, application of appropriate methods, use of phonetic and lexical possibilities of language, speech enrichment*

Аннотация. Методы, применяемые в учебном процессе, воплощает в жизнь учитель. Эффективность обучения зависит от правильного выбора и применения метода обучения, а также от знаний, умений и навыков обучающихся. Теоретические методы, изучаемые посредством применения соответствующих методов, представляют собой системную работу, сочетающую в себе различные познавательные и практические действия, которые должны быть освоены учащимися.

В статье анализируются методы обучения как ключевой фактор использования фонетических, лексических и семантических возможностей нашего языка в педагогическом процессе.

Ключевые слова: *педагогический просес, педагогическая технология, обучение, применение соответствующих методов, использование фонетических, лексических возможностей языка, обогащение речи*

Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini uğurla davam etdirən, dilçiliyimizə böyük qayğı göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2013-cü il sərəncamı yeni mərhələdə Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində təhsil müəssisələri və mütəxəssisləri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Müasir dövrün tələblərini, konkret olaraq qloballaşma prosesinin fəlsəfəsini nəzərə alan Dövlət Proqramının məqsədi “Azərbaycan dilinin istifadəsi və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməlidir [1].

Əlbəttə, hər hansı bir dilin qorunması və inkişafına yönəlmiş əsas məsələlərdən ən başlıcası həmin dilin tədris olunması, öyrədilməsidir. Qloballaşan dünyada milli dillərin qorunması, onların perspektivliyinin müəyyənəşdirilməsində tədris prosesi mühüm rol oynayır. Dil tədris prosesində yalnız ünsiyyətə xidmət etmir, müxtəlif fənlərin mənimsənilməsi, şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etmiş əsl vətəndaş kimi formalaşmasında ana faktor kimi çıxış edir. Görkəmli yazıçımız Y.V. Çəmənzəminli “Dil məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Dil çirklik sevməz, zor və güc də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar. V. Humbold dili xalq ruhunun sanki xarici təzahürü hesab edirdi. O yazmışdı: “Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir” [6, s.5-21].

Dilin fərdlər (şagirdlər) tərəfindən mənimsənilməsi də obyektiv reallıqla, sözlə, mətnlə, faktlarla bağlı olmalıdır. Sözü yalnız məzmunla tamamlanması azdır, həm də qrammatik forma şagirdlər tərəfindən real hadisə və obyektiv varlığın münasibətləri kimi dərk edilməlidir. Nə qədər ki, idrak prosesi təcrübəyə qayıtma və idrakın nəticələrinin praktikada yoxlanması ilə başa çatır, dilin təlimi elə qurulmalıdır ki, onun

vahidi (söz, cümlə, mətn) həqiqətən şagirdlərin ictimai və fərdi təcrübəsində, əmək, oyun və digər yaradıcı fəaliyyətində işlədilsin. Fəaliyyətin bu növlərində yalnız dil üzrə bilik deyil, həm də şagirdlərin dil (nitq) bacarıq və vərdislərindən istifadə olunmalıdır. Bütün dil məşğələləri – oxu və yazı təlimi, qrammatika və orfoqrafiyanın öyrədilməsi, lüğətin zənginləşdirilməsi və fəallaşdırılması, şifahi və yazılı nitqin inkişafı ona xidmət etməlidir. Şagirdlər təcrübədə dilin sosial rolunu və təbiətini dərk etməli, onun vasitələrinə yaxşı yiyələnəlməlidirlər. Dil vasitələrinin öyrənilməsi təfəkkürün quruluşunun təkmilləşdirilməsi, fikrin yüksək səviyyədə dəqiq, obrazlı, məntiqi və rəhbərli çatdırılması vasitəsi olmalıdır. Şagirdləri düşünmək, axtarmaq vəzifəsi ilə qarşılaşdırılan metodlar onları qaydaları mexaniki əzbərləməyə deyil, şüurlu mənimsəməyə təhrik edir. Bunun üçün sinifdə canlı situasiyanın, şagirdlərin fəallığının təmin olunmasına çalışılmalıdır.

Dilin qrammatik quruluşunun mükəmməl öyrədilməsi üçün şagirdlərin cümlənin tərkibi ilə tanış olmaları vacibdir. Hələ ibtidai siniflərdə cümlənin qurulması üzrə işin aparılması, başqa sözlə, cümlənin təhlili və tərkibinin öyrədilməsi vacibdir. Bunun üçün şagirdlər dil üzərində müşahidə aparmağı, nitqin bir-birinin ardınca ayrılaraq sözlərdən ibarət olduğunu başa düşməlidirlər. Bu iş həm də şagirdlərin nitq inkişafı, əqli inkişafı baxımından faydalıdır [2, s.71].

Morfologiya və sintaksis üzrə biliklər qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməlidir. Belə ki, morfologiyanın tədrisində sintaksisin mənimsənilməsinə zəmin hazırlanmalı, sintaksisin tədrisində isə şagirdlərin morfologiyadan aldıkları biliklər təkrarlanmalı, möhkəmləndirilməlidir. Başqa sözlə desək, bunlar sintaksisin mənimsənilməsi üçün əsas olmalıdır.

Dilçi alimlərdən Ə. Əfəndizadə, Ə. Kəlbəliyev, H. Əhmədov, S.A. Vahidov və V.T. Qurbanov yuxarı siniflərdə “Sintaksis”, “Söz birləşməsi” və “Cümlə” anlayışlarının formalaşdırılması məsələlərini şərh edirlər. Bununla belə məktəb təcrübəsində sözlə cümlə, söz birləşməsi ilə cümlə arasındakı fərqi müqayisə əsasında şagirdlərə başa salınmasını göstərir, cümlədə sözlər arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir, cümlə üzvlərinin və eləcə də mürəkkəb cümlələrin tədrisi metodikasını verirlər [3, s.147].

Sintaksisin tədrisində nəzəri biliklərin verilməsi şagirdlərin idrak prosesində mücərrədləndirmənin əhəmiyyətini yüksəldir. Sintaksisdən anlayışların mənimsənilməsini intensivləşdirməklə, onların praktik çalışmalardan əqli nəticələr çıxarmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir, təfəkkürünün ümumiləşdirmə imkanlarını genişləndirir.

Şagirdləri düşünmək, axtarmaq vəzifəsi ilə qarşılaşdırən metodlar onları qaydaları mexaniki əzbərləməyə deyil, şüurlu mənimsəməyə təhrik edir. Bunun üçün sinifdə canlı situasiyanın, şagirdlərin fəallığının təmin olunmasına çalışılmalıdır. Sintaksisin tədrisində problemli metoddan istifadə şagirdlərin idrak fəaliyyətini artırmaqla tədris materialının mənimsənilməsini intensivləşdirir. Azərbaycan dilindən sintaksis təliminin məzmununun, şagirdlərə veriləcək bilik, bacarıq və vərdişlərin, həmçinin və bu sahədə aparılacaq işlərin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi metodik cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sintaksisin dərindən mənimsənilməsi tədris materiallarının düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Ona görə də seçilən söz birləşmələri, cümlələr və mətnlər həm linqvistik, həm də pedaqoji (metodik) ədəbiyyatın tələblərinə müvafiq sürətdə sistemlə həyata keçirilməlidir.

Sintaksisin tədrisi Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün sahələri (orfoepiya, leksika, morfologiya, üslubiyyat) ilə əlaqələndirilməlidir.

Sintaksisin morfologiya ilə əlaqəsi isə bütün mövzuların tədrisində yaddan çıxarıla bilməz. Sintaktik əlaqələri öyrənərkən şəxs, kəmiyyət və hal şəkilçiləri barədə bəzi məlumatları xatırlamadan iş görmək mümkün deyildir. Bütün cümlə üzvləri tədris edilərkən bunların ifadə vasitələrindən bəhs edilməlidir. Bunsuz cümlə üzvləri ilə nitq hissələri, cümlə üzvləri ilə cümlə üzvü olmayan sözlər öyrədilə bilməz. Köməkçi nitq hissələri isə əslində sintaksissiz mümkün deyildir. Bunlar cümlə ilə bilavasitə bağlıdır.

Sintaktik məfhumları çatdırarkən müəllim, ilk növbədə, çətinlikləri əvvəlcədən görməli və izahatını, praktik işlərini; əsasən, bu çətinliklərin açılmasına yönəltməlidir. Şagird nəyi qarışdırır bilər və nə üçün? Bu qarışmanın qarşısını almaqda şagirdə nə kömək edə bilər? Müəllim hər mövzunu tədris edərkən bu iki suala cavab verməyə hazır olduqdan sonra, sinfə daxil ola

bilər. Əks təqdirdə o, 45 dəqiqədən səmərəli istifadə edə bilməyəcəkdir.

Gələcəkdə cümlənin üzvlərə ayrılmasında çətinliklə qarşılaşmamaq sintaktik əlaqələrin yaxşı öyrənilməsindən çox asılıdır. Əlbəttə, ilk növbədə, şagird cümlədəki sözlər arasında tabelilik və tabelilik əlaqəsinin nə olduğunu anlatmalıdır. Lakin əsas çətinlik uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələrinin mahiyyətini çatdırmaqdan ibarətdir. Uzlaşma əlaqəsindən bəhs edən müəllim, ilk növbədə, uzlaşma-şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma nə deməkdir və bu hansı sözlər arasında ola bilər? sualına əyani şəkildə cavab verməlidir. Müəllim burada istər-istəməz şagirdlərin morfologiyadan qazandıqları bilikləri yada salmalıdır. Şagirdlərin diqqəti xarakterik misallara cəlb edilir və onlara aşağıdakı kimi suallarla müraciət olunur: Tabeedici söz hansıdır? Bəs tabe söz hansıdır? Tabeedici söz hansı şəxsi bildirir? Bəs tabe söz hansı şəxsi və hansı kəmiyyəti bildirir? Burada şəxs və kəmiyyət nə ilə ifadə olunmuşdur? Nə üçün söz filan şəxsə və filan kəmiyyətdə işlənmişdir? Bütün bu suallara cavablar aldıqdan sonra, şagirdlər uzlaşma əlaqəsinin tərifini özləri deyər bildikləri və bunun mahiyyətini şüurlu surətdə anladıkları üçün yaddan çıxarmazlar və uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanmış sözləri seçməkdə çətinlik çəkməzlər.

İdarə əlaqəsindən danışarkən idarə etmək sözünün buradakı mənasının izahından işə başlamaq lazımdır. Burada idarə edən hansı sözdür? Bunlardan hansı tabeedicidir, hansı tabe söz sayılır? Burada idarə etmək dedikdə nə başa düşürsünüz? Bəs burada tabeedicidir sözün tələbi ilə tabe söz ismin hansı halında işlənmişdir? Bu söz başqa halla işləyə bilərmi? Bəs, məsələn, “yazıram” sözü tabeedicidir söz olsa, tabe sözün hansı halda işlənməsini tələb edər? Şagirdlər müxtəlif variantlı cavablar verirlər. Bütün misallar təhlil edilir.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin sintaksisi sahəsində dəyərli tədqiqat əsərlərinin və dərsliklərin müəllifi kimi tanınan Qəzənfər Kazımovun fikirləri böyük maraq doğurur. O, aktual üzvlənmə və mətn məsələsindən bəhs edərək yazır ki, əgər dilin kommunikativlik imkanları, dil və nitq arasında mövcud olan sintaqmatik və paradigmatik münasibətlər işlənersə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi tamamilə yenidən işlənmiş olar. Professional sintaksis mütəxəssisinin bu fikrində böyük həqiqət var.

Q. Kazımovun gəldiyi son nəticə belədir: “Daim belə bir paradoks meydana çıxır: cümləni bu qədər mübtədə və xəbərə ayırmağın, heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan, insanın maddi-mənəvi inkişafında heç bir əməli rolu olmayan baş və ikinci dərəcəli üzvlər bölgüsünün yaradılması və ikinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə öyrədilməsi hansı məntiqi zəminlə bağlıdır? İnsan bunun faydasını harada və nə zaman görməlidir?”

Lakin nitqin kommunikativ mahiyyəti nəzərə alındıqda dilin bütün elementləri hərəkətə gəlir və öz əhəmiyyətini göstərir. Bizim fikrimizə, Azərbaycan dili sintaksisinə aid tədqiq və araşdırmaları, xüsusən sintaksis dərsləklərini bu istiqamətə yönəltməliyik” [5.s.7].

Sintaksis təlimi dilin yüksək səviyyələrinə olmaqla, Azərbaycan dilinin bütün sistemi-

ni, mürəkkəb və rəngarəng əlaqələrini və zəhəri təbiətini mənimsəməyə imkan verir. Qrammatika üzrə məşğələlərin düzgün təşkili, qrammatik qayda və qanunların öyrənilməsi və müqayisəsi, ümumiləşdirilməsi üzrə aparılan işlər şagirdlərdə təlimedici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Tədris prosesində tələbələrə aktiv iştirakını təmin edir, passivliyi aradan qaldırır, nitqi zənginləşdirir, çevikliyi artırır.

Problemin elmi yeniliyi. Qrammatikanın imkanlarından istifadə auditoriyanı daha effektiv idarə edərək tələbələrə dərslə cəlb etmək imkanı yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qrammatikanın imkanlarından düzgün istifadə tələbə və öyrənənlərin rabitəli nitq vərdişlərinə yiyələnməsi üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı // <http://president.az/articles/7744>.
2. Bəliyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Müləhizələr. Bakı, 1978.
3. Əfəndizadə Ə., Kəlbəliyev. Ə., Əhmədov H., Vahidov S.A., Qurbanov V.T.. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. -Bakı: Maarif, - 1975.
4. Фомичева О.А. Работа под словосочетанием и предложением в начальных классах. -Москва: Просвещение, -1961.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. -Bakı, 1998, 2004.
6. Звегинцев В.А. История языкознания XIX- XX веков в очерках и извлечениях, часть II, - Москва, 1965.

Redaksiyaya daxil olub:20.05.2025